hem toch niet, en neemt ten leste zijn toevlucht tot een politieman of leeg voorbijgaand rijtuig, om uit zijn verlegenheid verlost te worden. En door dat enkele verschil van den weg te kennen of niet te kennen, is die knaap toonbeeld van vlugheid, kennis en kracht, en die vreemdeling daarentegen van aarzeling, besluiteloosheid en slaphandig tobben.

Datzelfde nu is in overdrachtelijken zin evenzoo op alle gebeurtenis in ons leven, en op dat leven in zijn geheel toepasselijk, ook al rekent ge buiten het geloof.

Twee zult ge er zien in eenzelfde ambt, in eenzelfde bedrijf, voor eenzelfde moeilijkheid staande, dat de één er zich met energie doorslaat, weet wat hij wil, recht op zijn doel afgaat, en het bereikt ook; terwijl de ander bij precies gelijke omstandigheden onder zijn telkens wisselende voornemens en plannen bedolven wordt, nooit kiezen kan, tot op het laatste oogenblik besluiteloos blijft en dan nog een dwaas besluit neemt, en na het genomen te hebben, nog half steken blijft in de uitvoering.

Natuurlijk stuit ge in het leven niet altoos op die twee uitersten. Er zijn ook tal van menschen van halve veerkracht of van een kwart doorzicht. Die twee, die we teekenden, vormen slechts de twee polen, waartusschen alle andere zich voortbewegen; maar de tegenstelling tusschen den één, die rechtsdraads doorgaat, en den ander die bij alle hoekjens stilstaat en niet vooruit komt, gaat door.

Gaat door niet alleen bij een enkele gebeurtenis, maar ook voor heel het leven.

Als er twee sterven, wier leven ge nauwkeurig na kondt gaan, dan vindt ge, onder overigens gelijke omstandigheden, telkens, dat de één den rechten weg vond en afliep en slaagde, terwijl de ander het o, zoo goed bedoelde, en zich het hoofd moê peinsde, maar gedurig struikelde, een eind vooruit- en dan weer terugliep, en na dien kronkelweg voleind te hebben, schier nog even ver was als toen hij begon.

De *rechte* weg of de *kronkel* weg, ziedaar het verschil, want daarin juist ligt de tegenstelling eenerzijds van kennis, kracht en levensmoed, en anderzijds van altoos gissen, nooit weten, wilszwakte en slapheid van karakter.

Dit nu geldt reeds zienderoogen voor zooveel ons leven afhangt van ons eigen doen en laten, maar het geldt veel sterker nog van de macht, die geloof en ongeloof op ons leven uitoefent.

In Eliëzer blijkt dit treffend, toen hij in Paddan Aran neerknielde, en zijn God dankte en loofde *dat Hij hem op den rechten weg geleid had.*

Het gold voor Eliëzer een schijnbaar klein geval. Hij toog van Berseba naar Paddan Aran om Rebekka te zoeken. Maar hij kende Rebekka niet. Hij wist niet dat hij Rebekka voor Isaäc hebben moest. En toch, reeds bij zijn eerste aankomen ter plaatse ontmoet hij haar, en is nu op eenmaal zeker, dat zij de jonge maagd is, die God voor Isaäc bestemd had.

Hij heeft niet geaarzeld, hij heeft niet heen derwaarts gewandeld om haar te vinden. Zóó bij zijn aankomst kwam hij precies op het punt uit, waar hij zijn moest om haar op dát oogenblik bij de waterfontein te vinden.

En nu geeft hij Gode de eere, want het is de geheimzinnige leiding van zijn God, die gemaakt heeft dat hij den rechten weg vond, recht op dien weg doorging, en juist op het voorbeschikte oogenblik, langs dien weg, uitkwam op het punt waar Rebekka, die hem evenmin kende, stond.

Dit is nu geloofs mystiek.

Door de breede woestijn heen, die Berseba van Paddan Aran scheidde, had hij drie, vier wegen kunnen gaan. Genaderd aan die plaats, had hij langs drie, vier paden de plaats kunnen binnentrekken. Hij had iets vroeger of later kunnen aankomen. En toch was er maar één weg en één pad en één oogenblik, waarop hij juist Rebekka bij de fontein vinden zou.

Nu had hij zelf dien weg gekozen, dat ééne pad en geen ander ingeslagen, en door zijn vroeg opstaan en den tred van zijn gang het oogenblik van aankomst bepaald, maar zonder het te richten op dat ééne oogenblik dat Rebekka aan de fontein zou zijn, want haar kende hij niet en hij wist er niets van, wanneer ze daar komen zou.

Hij had twee dingen gedaan. Hij had eenerzijds naar zijn beste weten den weg en het pad gekozen, en was voortgetogen toen het, om geen dag te verzuimen, tijd was, maar ook anderzijds had hij gebeden.

En het resultaat van die twee nu, van dat handelen naar zijn beste weten, en van dat bidden in diepe afhankelijkheid, is, dat hij juist uitkomt waar hij wezen moet, en dat zijn tocht wonderbaar slaagt.

En nu zegt hij niet: wat heb ik dat juist gemikt, en, ja, God heeft mij ook geholpen, maar hij schrijft het alles alleen aan zijn God toe.

„U, Heere mijn God, loof ik en dank ik, want Gij zijt het, die mij op den rechten weg geleid hebt!"

En diezelfde macht van het geloof kunt gij nu telkens om u heen en in uw eigen leven waarnemen; waarnemen bij een enkel voorval, en waarnemen als ge heel den gang van het leven overziet.

Krachtig geloovende personen worstelen even goed als personen die van geloof ontbloot zijn, zoolang ze vóór een zaak staan; maar ze staan er zoolang niet voor. Ze pakken aan. Ze tasten toe. Ze handelen. Ze handelen met beslistheid en veerkracht. En .... ze komen er.

En dat ze dit konden, danken ze alleen aan hun stellige geloofswetenschap, dat de teugel die hun gang richt, in Gods hand rust, en dat God ze links of rechts doet gaan, naar Hij weet dat ze gaan moeten.

Als ze 's avonds bidden om raad en kracht voor den dag die volgen zal, dan weten ze, dat als ze den volgenden avond weer nederknielen, de zaak beslist, hun handeling verricht en de uitkomst verkregen zal zijn. Ze weten ook, dat wat morgen gebeuren zal en wat zij morgen doen zullen, reeds nu bij God vaststaat, en dat met onweerstandelijke kracht en onveranderlijke genade hun God hen op het punt zal brengen waar ze wezen moeten. Ze gaan scheep, en ze weten dat God aan het roer staat, en dat God hen in de haven brengen zal.

En juist dat bij alles rekenen met die ongeziene leiding, met die verborgen kracht, met die mystieke inwerking, maakt dat ze niet kunnen aarzelen, dat ze altoos moed hebben, en dat hun wilskracht werkt als ze werken moet.

Wie nu op die wijs tien, twintig jaar heeft doorgemaakt, voor dien is dat rusten op zijn geloof een tweede natuur geworden. Steeds wordt helderder zijn blik, staat hooger zijn evenmoed, werkt krachtiger zijn wilskracht, en ontwikkelt zich machtiger zijn onwankelbaar vertrouwen.

Hij doet zelf meê, maar wat hij zelf doet wordt in zijn eigen oog steeds kleiner, en steeds meer leeft voor zijn innerlijk besef de zekerheid op, dat zijn God alleen den rechten weg kent, maar dan ook onveranderlijk hem op dien rechten weg leidt.

En dit nu alleen geeft aan heel een leven bezieling en eenheid, en brengt te weeg, dat als het leven hier voleind is, dat leven een doel bleek gehad te hebben en dat doel bereikt heeft.

Geenszins, alsof wie aldus uit het geloof leeft, begonnen is met zich zelf zijn levensdoel klaar en helder voor oogen te stellen, en voorts met schrander doordenken en berekenen op dat doel is afgegaan.

Eer omgekeerd ontwaart wie gelooft gedurig, dat zijn eigen plannen verijdeld worden, dat gekoesterde verwachtingen in teleurstellingen ondergaan, en dat het gedurig anders uitkomt dan hij zich had voorgesteld.

Het plan, de bedoeling van zijn leven leert hij eerst kennen uit wat God er van gemaakt heeft, en er van gemaakt heeft dwars door zijn eigen zonde en tegenwerkingen heen, ja, hoe hij het er soms ook op scheen toe te leggen, om het plan zijns Gods te verijdelen.

Maar is de uitkomst te zien, ontsluiert God in het eind zijn bedoelen, dan zinkt hij in bewondering weg voor de wondere wijze, waarop zijn God, buiten zijn weten en vermoeden zelfs om, het alles zóó besteld, gericht en bereid heeft, dat alle levensvoorvallen saam als één grooten draad vormen, die heel zijn leven doorloopt.

Zoo kan er dan geen verheffing zijn, en kan geen korrel wierook gerookt worden voor het net dat hij zelf weefde.

Het is heel zijn leven door, van kind af, dat zijn God hem, ja van voor zijn geboorte, toebereid, begenadigd en geleid heeft. Zijn leven is niet zijn werk, maar Gods werk. Hij zelf is er het product en niet de bewerker van. En daarom kan hij, in steê van te roemen, niet anders doen dan danken en loven, want zijn eigen kleine leven is nu voor hem het rijkste toonbeeld van de wondere Voorzienigheid Gods.

Hij leert die Voorzienigheid Gods niet meer uit een boek. Ze ligt in heiligen glans voor hem uitgespreid door heel zijn leven.

En daarom kent hij geen vertsagen, maar treedt hij vol heiligen moed ook de toekomst tegen.

Hij weet dat zijn God *zijn zal wat Hij was*, en daarin rust zijn hart met onverstoorbaren vrede.

Amsterdam, 12 Febr. 1904.

Wet en Profeten.

IV.

De dwaze bewering van den „deskundigen onderzoeker," dat niemand met gezond verstand zich zelf en anderen nog langer zou willen diets maken, dat wetten, die reeds lang vóór Mozes tijd bij Hammurabi te vinden waren, vijf eeuwen na hem aan Mozes door God zouden bekend gemaakt zijn, bewees dus alleen, hoe weinig deze adviseur van de *Hervorming* op de hoogte was van den stand van het wetenschappelijk onderzoek.

Dat onderzoek wees toch uit 1°. dat de overeenkomst tusschen beide wetgevingen alleen raakte een zeer klein deel van de politieke wetten van Israël, maar niets te maken had met de ceremonieele en zedelijke wetten; 2°. dat zelfs bij dit beperkte deel de verstgaande geleerden zooals Prof. Wildeboer nog slechts voor één tiende deel de verwantschap meenden te kunnen constateeren; 3°. dat alle onderzoekers zonder onderscheid erkenden, dat de voorstelling alsof Mozes de wetten van Hammurabi had overgeschreven, een absurditeit was; het verschil tusschen beide wetgevingen sprak daartoe te sterk.

Juist dit resultaat leidt ons van zelf tot de vraag, in hoeverre het onderscheid tusschen beide wetten een getuigenis oplevert voor den Goddelijken oorsprong der Mozaische wetgeving.

Volgens den „deskundigen onderzoeker" zou door de vondst van Hammurabi's wet het dogma van den Goddelijken oorsprong van Israël's wetgeving voor goed gevallen zijn. Het was thans uitgemaakt, dat deze wetgeving een puur menschelijk karakter droeg. Want indien een heidensch vorst als Hammurabi dezelfde wetten aan zijn volk geven kon als Mozes aan Israel, dan bleek daaruit reeds afdoende, dat bij Israel's wetgeving van Goddelijke inspiratie geen spoor zelfs te ontdekken viel.

Staat het daarentegen vast, dat Mozes' wetgeving van geheel andere beginselen uitgaat; dat deze beginselen wortelen in een geheel andere beschouwing van God, den mensch, en het recht; en eindelijk dat deze beginselen oneindig veel hooger staan èn religieus èn ethisch dan het beste wat de heidenwereld opleverde, dan volgt hieruit, dat de ontdekking van Hammurabi's wet het dogma der Christelijke kerk veeleer bevestigt dan omverwerpt.

Natuurlijk wordt dit door ons niet bedoeld in dien zin, alsof zulk een vergelijkende studie ooit voor den ongeloovige het afdoende bewijs zou kunnen leveren van wat de Christelijke kerk op grond van het getuigenis der Schrift belijdt.

In ons vorig artikel stelden wij daarom met opzet op den voorgrond, dat de vraag naar de Goddelijkheid der Schrift door geen wetenschapelijk betoog uit te maken is Wat hier beslist is het geloof. Waar het geloof ontbreekt, kan men hoogstens in de Schrift de edelste uiting zien van een religieus hoog begaafd volk, dat even als Griekenland voor de kunstwereld en Rome voor het recht, zoo voor het religieuse en ethische leven der menschheid de klassieke norm heeft gegeven. Maar de diep ootmoedige belijdenis, dat niet uit den akker van ons menschelijk hart, maar alleen uit Goddelijke inspiratie deze heerlijke vrucht te verklaren is, is alleen dan mogelijk, wanneer door genade het oog geopend is èn voor het diepe bederf der menschelijke natuur èn voor de heiligheid der Goddelijke openbaring, die al het menschelijke zeer verre overtreft.

Aan de Christelijke apologetiek kan daarom geen andere eisch worden gesteld, dan dat zij tegenover de aanvallen van het ongeloof klaar en duidelijk de uitnemendheid der goddelijke openbaring boven al wat product is van het gewone menschelijke leven in het licht stelt; daarmede voor het geloovig bewustzijn het dogma der Christelijke kerk rechtvaardigt, en aantoont, hoe het ongeloof niet bij machte is de feiten te verklaren, die aan Israel's historie haar eenige waardij voor heel het leven der menschheid verleenen.

In dat opzicht nu kan niet anders dan dankbaar de winste worden geboekt, die het vergelijkend onderzoek van oud-Babel's recht met de Sinaïtische wetgeving ons heeft opgeleverd.

Eenerzijds wordt toch onomwonden door alle geleerden erkend, dat Hammurabi's wet duidelijk toont, dat de ontwikkeling van het rechtsleven bij Babel op hoogeren trap stond dan bij Israel. Wat hier alles beslist is de *bloedwraak*. Bij alle volkeren waar het recht nog niet tot genoegzame ontwikkeling is gekomen, wordt de lagere vorm van de bloedwraak gevonden. In Babel bestond reeds langs vóór Hammurabi's tijd zulk een hoogstaande rechtsorde, dat de bloedwraak van zelf in onbruik was gekomen, en in Hammurabi's wet is van die bloedwraak dan ook geen spoor meer te ontdekken. Terwijl omgekeerd bij Israël die bloedwraak nog ingeworteld was in het volksleven en Mozes daarom alleen maatregelen nemen kon om te zorgen, dat door die bloedwraak geen onschuldige getroffen werd.

Maar even beslist als dit uitgesproken wordt, wordt andererzijds erkend, dat Mozes wetgeving van beginselen uitgaat, die niet alleen bij Hammurabi geheel ontbreken, maar zelfs lijnrecht tegenover de heidensche beginselen van dezen Babylonischen koning ingaan en aan Israël's wetgeving een zoo heilig karakter geven, dat zij daardoor ver boven de wetten van alle andere volkeren staat.

Ook hier kan er natuurlijk niet aan gedacht worden, dit in bijzonderheden aan te toonen. Maar wel kan een enkel sterk sprekend citaat van geleerden, die speciaal van dit onderwerp hunne studie hebben gemaakt, bewijzen, dat ook hier door ons niets te veel wordt gezegd.

Prof. Wildeboer zegt in zijn reeds meermalen genoemd artikel:

> In twee opzichten staat naar mijne overtuiging het Mozaïsche recht beslist hooger dan dat van Hammoerabi. Dat is allereerst ten opzichte der barmhartigheid. Zeker, het recht van Babel verdient hoogelijk gewaardeerd te worden als een poging om den zwakke tegenover den sterken, den kleinen man tegenover den grooten te beschermen. Ook is er een ernstig streven naar billijkheid niet in te ontkennen. Doch daarboven gaat het ook niet uit. Meer dan koude billijkheid is er niet. Dat is in het recht van Mozes anders. Daaruit spreekt ons warme barmhartigheid tegen.
>
> De arme in Israël wordt niet slechts aan de barmhartigheid der meer gegoeden aanbevolen, maar hem wordt op meer dan éene plaats in de Wet een recht verzekerd.
>
> En niet alleen voor vreemdeling, weduwe en wees wordt gezorgd die anders rechtloos in de maatschappij zouden staan, maar zelfs ook de slaven worden niet vergeten. En hoeveel staat het Israëlietische recht — ook waar het 't instituut der slavernij, evenals het oudste Christendom, liet bestaan — toch nader aan de echt menschelijke opvatting van latere tijden. Immers, waar Art. 17 Cod. Hamm. een premie uitlooft aan hem, die een weggeloopen slaat bij zijn meester terugbrengt, wordt zulks in Deut. 23 : 15 v. geheel verboden.

Dat in de practijk deze wetten niet altijd zijn nageleefd is waar; maar, vervolgt Prof. Wildeboer

> Doch de geest van Israël's thora is een andere. Jahwe heeft zijn handen altijd uitgebreid tot een hardnekkig en weerstrevig volk. Maar de eisch der wet was: „Gij zult uw naaste lief hebben als u zelf" (Lev. 19 : 18). En staat dit woord in de jongste wetgeving, het is dezelfde geest van barmhartigheid, die reeds Israël's oudste wetgeving tot een unicum maakt onder de wetgevingen der oudheid, en die uit elke bladzijde spreekt van het boek Deuteronomium.

Israël's wetgeving heet dus een *unicum* onder alle wetgevingen wat den eisch der naastenliefde betreft.

En niet minder sterk spreekt het verschil op het tweede punt: de verhouding tot God:

> En die eisch van naastenliefde is de keerzijde van dat andere groote gebod: „Gij zult Jahwe, uwen God liefhebben met geheel uw hart" (Deut. 6 : 5 enz.). Hier komen we tot een tweede punt, waarin Israël ver boven Babel verheven is. Schijnbaar is Hammoerabi's wet zeer godsdienstig, in waarheid is zij het volstrekt niet. Een verdienstelijk Assyrioloog kon er van schrijven: „Im C. H. ist trotz der frommen Einleitung ..... und trotz der überschwenglichen Aufzählung aller Götter und ihrer Machtbereiche (er worden in den proloog niet minder dan 17 goden en godinnen genoemd) kein einziger religiöser Gedanke zu entdecken. Es ist vom Tempeleigentum, von den Tempeldirnen und vom Aberglauben die Rede: die Gottheit schweigt."

Wel heeft Hammurabi wetten gegeven tegen tooverij, de tempelprostitutie beperkt, op tempelroof zware straf gesteld, doch

> Doch dit alles gaat — zooals Prof. Valeton Jr. te recht heeft opgemerkt — buiten de *materie* der religie om. En dat is in de Mozaïsche wetten zoo geheel anders. Om van den Dekaloog te zwijgen, ook in de andere wetsgroepen komt die materie der religie onbetwist tot haar recht. Het mag zijn, dat in de narede van het Verbondsboek de hand van een lateren omwerker te herkennen valt, de epiloog van deze wetgeving (Ex. 23 : 20—33) is toch volmaakt in den geest van het geheel. Evenzoo is dit het geval met de slotrede van de zoogenaamde Heiligheidswet (Lev. 17—26) in Lev. 25 die haar naam juist ontleent aan het grondleggend woord: „Zijt heilig, want Ik Jahwe uw God ben heilig" (Lev. 19 : 2, 20 : 26, 21 : 8), en waar op de naleving der geboden wordt aangedrongen met de herinnering: want Ik Jahwe, ben uw God," of „Ik ben Jahwe." En bovenal komt dit uit in het wetboek van Deuteronomium. Daarin wordt het standpunt van alle ware religie ingenomen: gij zult God lief hebben, omdat Hij u het eerst heeft liefgehad.

En daarmede wordt dan vanzelf een geheel andere opvatting van het recht geboren:

> Het kwaad dan ook wordt eerst recht in de Mozaïsche wetten opgevat als bedreven te zijn tegen de godheid. De namen voor „zonde," die niet alleen „misdrijf," „schuld" beteekenen, maar ook „afval" en „opstand" beduiden, wijzen daar reeds op. Hammoerabi verklaart en liet het boven zijn codex zelfs afbeelden, dat hij zijn wetten van Sjamaš, zijn god, heeft ontvangen. Maar in Israël is Jahwe in veel hoogeren zin de wetgever. Valeton zegt niet ten onrechte: „de bewering, dat zij (de wetgeving van Babel) van de godheid afkomstig is, maakt den indruk meer te moeten dienen om de hooge voortreffelijkheid er van in het licht te stellen, dan om er inderdaad sanctie aan te verleenen". In de Mozaïsche wetten wordt diepe ernst met de opvatting gemaakt, dat er een eenig Wetgever is, die het recht handhaaft en den schuldige geenszins onschuldig houdt. Jahwe staat daar achter de wet. Hij handhaaft het recht, ook van den rechtlooze in die oude maatschappij. „Hij is de rechter der weduwen en de vader der weezen" (Ps. 68 : 6, verg. Ps. 146 : 9). Tot Hem roepe de weduwe en de wees (Ex. 22 : 22 vv).
>
> Waarlijk, in dit opzicht is het verschil tusschen Hammoerabi en Mozes ontzaglijk groot. Wat in Babel vorm is, is in Israël wezen. Zonder godsdienst is geen mensch en geen volk, en dus ook Babel niet geweest. Doch werkelijke religie zien wij in de wetten van Israël, niet in die van de vlakte van Sinear.

Nu vergete men niet, dat Prof. Wildeboer niet aan het dogma der inspiratie in den kerkelijken zin gelooft; dat hij zelfs, gelijk uit deze citaten genoegzaam blijkt, den Mozaïschen oorsprong dezer wetten grootendeels prijs geeft. Maar desniettegenstaande brengt hij onverkort zijn hulde aan de uitnemendheid der Israëlitische wetgeving, die alleen het recht onder de hoede Gods stelt en alle overtreding van het recht als *zonde tegen God* doet gevoelen.

Ook Prof. Grimme komt tot hetzelfde resultaat. Iets meer aan den conservatieven kant staande, durft hij toch nog niet verder gaan dan den Decaloog en het zoogenaamde „Bondsboek" aan Mozes toe te kennen, maar overigens gaat hij met de critiek mede. Doch ook hij acht het verschil tusschen de wetgeving van Mozes en Hammurabi even groot als tusschen hemel en aarde.

Wel erkent Hammurabi, volgens hem, dat de Godheid ter laatster instantie te beslissen heeft in twijfelachtige rechtsgevallen — vandaar de eed en het Godsoordeel, die in Hammurabi's wet voorkomen — maar daarmede is dan ook alles gezegd. Hammurabi, zoo gaat hij voort, gaat met opzet de gevolgtrekking uit den weg, die toch voor de hand lag, dat het nl. de Godheid was, die de getrouwen aan de wet beloonde en de overtreders der wet straf deed toekomen. „Wie er das Gesetz als sein, d. h. eines Menschen Werk ansieht, so sieht er auch in seiner Uebertretung, nur eine Königsbeleidigung und in der Strafvollstreckung die Königrache" p. 22. Daarin ligt dan ook het cardinale verschil tusschen Mozes en Hammurabi:

> Eine Vergleichung von Chammurabi und Moses, den Gesetzgebern des alten Orients, lauft darauf hinaus, dasz jeder von ihnen seiner Zeit seinen Stempel aufdrückte und das Wesen seines Volkes für die Dauer von dessen Geschichte formte; aber zwischen jenem, der in seinem Gesetze den Grundgedanken der Verweltlichung des Rechts mit bewuszter Absicht durchführte, und diesem, der das Recht in die Bahnen eines von Gott ausgehenden, von Gott geleiteten, das Gottliche im Menschen fördernden Gesetzes einlenkte und dadurch das christliche Gesetz der Sitte und Moral vorbereitete, führt kein Weg der Vermittelung und hat es nie eine Ideenübertragung gegeben. Wie aus weiter Ferne zwei Berge, so ragen sie hervor aus der Geschichte des Altertums: das Haupt des einen ist von Wolken umschattet, während die Konturen seines gewaltigen Fuszes, mit denen er die Ebene berührt, in ruhiger Klarheit hervortreten; wie erdentrückt, von einem Meere göttlichen Lichtes umflossen, erstrahlt der Gipfel des anderen und verschwimmt fast mit dem unermeszlichen Aether.

Niet minder scherp spreekt Prof. Müller van Weenen zich uit. Heel de wet van Mozes staat op dit punt, zoo verklaart hij, lijnrecht tegenover de wet van Hammurabi, dat Mozes in den mensch altijd ziet het schepsel, dat *naar Gods evenbeeld geschapen is*. Die grondgedachte, die aan heel Mozes' wet ten grondslag ligt, geeft haar dat superieure karakter, waardoor ze eindeloos ver boven Hammurabi's wet staat, die met haar draconische strengheid het leven van den mensch zelfs niet telt.

En om de rij der getuigen te sluiten, sta hier ten slotte ook het oordeel van Dr. Jeremias. Ook hij gelooft niet, gelijk hij het zelf noemt, aan eene „Verbal inspiration", een woordelijk ingegeven zijn van de Schrift. Maar wel staat voor hem vast juist door de vergelijking van beide wetgevingen der oudheid, dat Mozes' wet niet uit den mensch kan zijn:

> Dass eine Empfängnis des göttlichen Geistes durch den menschlichen Geist unter den psychologisch erklärbaren Formen der prophetischen Begeisterung in der Gesetzgebung des Sinai wirklich stattgefunden hat, geht unsres Erachtens objektiv aus der Unerfindbarkeit des Gesetzesinhalts hervor. Die Offenbarung im Codex Hammurabi beruht im letzten Grunde auf Täuschung: es fehlt der Wirklichkeitsbeweis und die Reso-

nanz der innere Annahme. Unter den Rechtssatzungen findet sich nicht eine, die nicht aus den Köpfen rechtsbeflissener Priester und aus den natürlichen entwicklungsgeschichtlichen Apperzeptionen des Gewohnheitsrechtes sich erklären liesse. Das Gesetz vom Sinai offenbart einen Geist, welcher höher ist als alle Vernunft, schon durch die Anfangsworte: Ich bin Jahve, dein Gott. Denn als der Gott Israels hatte er sich machtvoll bewiesen.

In Hammurabi's wet is dus *niets*, wat niet uit gewone menschelijke ontwikkeling zich verklaren laat. Wanneer Hammurabi zijn wet toeschrijft aan zijn Godheid, dan in dit daarom bedrog. Maar Sinai's wet openbaart een Geest, die boven alle menschelijk denken en zinnen uitgaat en daarom alleen uit God te verklaren is.

Daarom eindigt hij dan ook met te zeggen:

> Mit Genugtuung und Freude bekenne ich, dass durch den Fund und Befund des Codex Hammurabi meine Ueberzeugung von der Göttlichkeit der Thora vertieft worden ist.

Niet waar, dit klinkt anders dan de grenzenloos oppervlakkige opmerking van den „deskundigen onderzoeker," dat door de vondst van Hammurabi's wet het dogma van den Goddelijken oorsprong der Mozaïsche wet nu voorgoed gevallen is.

De meest kundige onderzoeker op dit gebied eindigt juist omgekeerd met te verklaren, dat door de vondst van Hammurabi's wet zijn overtuiging van de Goddelijkheid van Israel's wet veeleer verdiept is geworden.

Art XIII D. K. O.

De deputaten door de jongste Generale Synode benoemd, om aan de volgende Generale Synode een betere regeling voor te stellen in zake de verzorging der emeritipredikanten en der predikants-weduwen en weezen, hebben de volgende circulaire tot de kerken gericht:

Circulaire in zake eene nieuwe regeling voor de Verzorging naar Art. XIII D. K.

Aan
de Classicale vergaderingen
der Gereformeerde Kerken
in Nederland.

WelEerw. en Eerw. Heeren en Broeders!

De Generale Synode van Arnhem heeft, zie Art. 147, vijf Deputaten 1) benoemd, met het mandaat, om „overwegende wat in zake de verzorging van emeriti predikanten, weduwen en weezen door de Provinciale Synoden te dezer vergadering is gebracht en ook rekenende met den arbeid, in dezen door Groningen en Zuid-Holland verricht, en met het rapport en de conclusiën der Commissie van advies dezer vergadering, aan de volgende Synode eene regeling overeenkomstig de Gereformeerde beginselen van deze zaak voor te stellen en deze een half jaar voor de volgende Synode ter kennisse van de Kerken te brengen."

Volgens de conclusien der Commissie van advies moet deze regeling eene „vereenvoudigde" zijn, in den geest van het ingediende voorstel van Zuid Holland, waaruit onmiddelijk al de emeriti Dienaren, weduwen en weezen worden onderhouden; terwijl Deputaten ook bij de Kerken zullen informeeren, in hoeverre de Kerken genegen zijn eene verzorging naar Art. XIII D. K. op deze wijze ter hand te nemen.

Op grond van een en ander komen ondergeteekenden namens de voor deze zaak benoemde Deputaten tot U met de volgende vragen:

I. Welk geldelijk bedrag eischt de verzorging van emeriti-predikanten, weduwen en weezen thans in uwe Classis, gerekend naar de cijfers van de Middelburgsche Synode?

II. Achten de Kerken uwer Classis eene nieuwe regeling voor de verzorging naar Art. XIII D. K. gewenscht en noodzakelijk?

III. Indien ja, kunnen zij zich dan vereenigen met de gedachte, om een onderling Fonds te stichten, waarin elke Kerk *naar den maatstaf van het predikanttraktement* eene jaarlijksche bijdrage stort?

IV. Wilt U zoo goed zijn, in verband met het vorenstaande, ons eene opgave te doen toekomen van de traktementen, — Pastorieën of vergoeding voor pastorieën niet medegerekend. — die door de onderscheidene Kerken in uwe Classis worden uitbetaald?

V. Zouden de Kerken uwer Classis bij machte zijn, (de zwakke zoo noodig gesteund door de sterkere naar den regel der Hulpbehoevende Kerken) om b. v. het volgend percentage op te brengen:

a. voor tract. ben. de	*f* 1000	. . .	5 pct.			
b. „ „ „ van	„ 1000	. . .	8 „			
c. „ „ „ „	„ 1200	. . .	10 „			
d. „ „ „ „	„ 1500	. . .	12 „			
e. „ „ „ „	„ 1700	. . .	14 „			
f. „ „ „ „	„ 2000 en daarb.	15 „ ?				

Wij hebben aan de beantwoording dezer vragen dringende behoefte, om de noodige berekeningen te kunnen maken voor een eventueel voorstel.

Wees daarom s. v. p. zoo goed, en breng deze circulaire op het agendum uwer e. k. Classicale vergadering, opdat ze aldaar behandeld worde, en wij alzoo *vóór 1 April* 1904 in het bezit van de antwoorden mogen zijn.

WelEerw. en Eerw. Broeders!

De verzorging naar Art. XIII D. K. geldt een hoog en heilig belang van onze Gereformeerde Kerken, en het wordt tijd, dat er aan de vele klaagtonen op dit gebied een einde kome.

De eere onzer Kerken en ook de eere onzes Gods is daarmede gemoeid. Er moet *gelijkheid* en *vastigheid* komen in de verzorging onzer Emeriti predikanten, weduwen en weezen, overeenkomstig de Gereformeerde beginselen.

Krachtens de opdracht der Generale Synode van Arnhem rekenen wij dan ook op uwer *aller* medewerking en steun in deze zoo teedere en gewichtige zaak.

Weest daartoe met al uwe belangen den Koning der Kerk van harte aanbevolen.

Namens de Deputaten voornoemd:
J. H. Donner.
W. B. Renkema, *Secretaris.*

Rijnsburg, Jan. 1904.

P. S. Mochten er Classicale Correspondenten zijn, die deze circulaire *niet* hebben ontvangen,

---

1) Prof. Dr. F. L. Rutgers, Ds. J. H. Donner, Ds. W. B. Renkema, G. Brugsma en Dr. W. H. Nieuwhuis. Voor laatstgenoemde is in plaats gekomen de heer G. A. Bosch te Zwolle.